

Валентин ЛАЗУРЕНКО

ПОШУКИ КРИПТИ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: АРХЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РЕЗОНАНС

Факт (не?)поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в родовій усипальниці, що в Суботіві на Черкащині, є своєрідним тригером для сучасного покоління дослідників національної історії – істориків, політиків-державників і патріотів.

Встановлення реального місця поховання батька-засновника України як такої, що існує і донині, залишається на сьогодні незавершеним процесом і, безперечно, важливим для формування історичної пам'яті нашого українського народу. Постать гетьмана України Богдана Хмельницького для кожного українця-патріота є уособленням нашої державності. Досить широко виділено геніальні прояви особистості Б. Хмельницького: державотворець, дипломат, військовий діяч. Стратег і тактик. Для своєї епохи, як писали його сучасники, він був «Богом даним вождем» – тож іще за життя постать гетьмана була оповита багатьма легендами й міфами.

27 липня 1657 р. Б. Хмельницький відійшов у вічність. Обставини його смерті й упокоєння залишають для нащадків чимало незрозумілого і втаємниченого, а в деяких аспектах – обросли спотвореннями й фальсифікаціями. Пошуком місця поховання гетьмана Б. Хмельницького займалися історики, археологи, краєзнавці. Була в цих пошуках і науковість, і політика, й авантюризм, й ідеологія... На наш погляд, усі перелічені складники як наближають, так і віддаляють суспільство від розкриття таємниці місця поховання великого державотворця України.

Новітні пошуки крипти (поховання) Б. Хмельницького проводилися за ініціативи та підтримки громадської організації «Фонд Великий Льох» із кінця 2018 р. і до 2022 р. в Іллінській церкві (та на прилеглій до неї території) с. Суботів Черкаської області. На сьогодні ґрунтовні дослідження всередині Іллінської церкви не проводяться.

На наше глибоке переконання, продовження досліджень за умови правильної інформаційної політики та консолідованої підтримки всіх національно-патріотичних сил слугуватиме справі усвідомлення необхідності створення Пантеону Національної Пам'яті українських героїв¹. Виступаючи 8 липня 2019 р. на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан», академік В. Смолій, директор Інституту історії України Національної академії наук України, один із найкращих

¹ Лазуренко В. М. Чи буде розкрито таємницю місця останнього спочину Богдана Хмельницького. *Пам'ятки України. Національна спадщина*. 2020. № 1–3. С. 52.

біографів гетьманів України, зауважив: «На жаль, і до цього часу Українська держава, яка постала завдяки могутній волі та харизмі гетьмана Богдана Хмельницького 370 років тому, не має Пантеону своїх героїв-засновників... Такі історичні Пантеони мають Італія, Франція, Польща та інші провідні країни світу, а ми – сучасні українці, перебуваємо тільки на початковому шляху створення таких важливих для нашої країни місць пам'яті. Зрозуміло, що місця пам'яті неможливо створити без проведення ґрунтовних наукових досліджень. Відтак початком практичного втілення ідеї створення Національного Пантеону вважаю максимальне сприяння ініціативам учених та громадськості щодо локалізації місця поховання Великого Гетьмана, а також її подальшої музеєфікації»¹. Ми підтримуємо цю тезу щодо актуальності продовження пошуків місця поховання Б. Хмельницького.

Розглянемо нижче в короткій аналітичній формі згруповану нами історичну інформацію про хід дослідження Іллінської церкви (та території біля неї) у с. Суботів щодо знаходження в зазначеній культовій споруді можливого поховання Б. Хмельницького.

Згідно з історичними джерелами, гетьман будував Іллінську церкву в Суботові як свою майбутню усипальницю (за різними даними) протягом 1651–1656 рр.² Іллінська церква в Суботові стала усипальницею в серпні 1657 р.³ Адже саме цього року там було привселюдно (що засвідчено літописними джерелами⁴) поховано гетьмана. Потрактування факту поховання Б. Хмельницького саме в Іллінській церкві донедавна дотримувалися й енциклопедичні видання, зокрема Енциклопедія Українознавства (стаття «Суботів» у томі 8 за 1976 р.)⁵. В. Степанков у восьмому томі Енциклопедії історії України (2013 р.) у статті про Б. Хмельницького також місцем його поховання наводить саме Іллінську церкву⁶.

¹ Чухліб Т. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан». *Український історичний журнал*. 2019. № 6. С. 220; Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. С. 60–61.

² Кукса Н. В. Церква і ім'я Святого Пророка Іллі в Суботові: минуле, реалії, перспективи усипальниці Богдана Хмельницького. *Чигиринщина в історії України. Суботів: минуле і сучасність*: матеріали першої історико-краєзнавч. учнів. конф. Черкаси, 2006. С. 24; Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини. Черкаси, 2016. С. 427; Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква, 2007. С. 532.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-ге вид. Київ, 1995. С. 595; Бондаренко Р. І. Іллінська церква, Іллі пророка церква або Свято-Іллінська церква у с. Суботів. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 446–447.

⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / переклад із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ, 1992. 143 с.; О началі війни Хмельницького. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/samovyid/sam02.htm>

⁵ Суботів. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина: в 11 т. Париж; Нью-Йорк, 1976. Т. 8. С. 3089.

⁶ Степанков В. С. Хмельницький Богдан. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ, 2013. Т. 10: Т–Я С. 390.

У третьому томі Енциклопедії історії України (2005 р.) Р. Бондаренко пише про Іллінську церкву: «Іллінська церква, Іллі пророка церква або Свято-Іллінська церква у с. Суботів розташована над р. Тясмин (прит. Дніпра). Відома ще як Богданова церква в Суботові. Зведена 1653 р. у родовому маєтку гетьмана Б. Хмельницького, фондована ним як церква-крипта, де він і був похований 1657 р. (церква була пограбована татарами, прах Богдана Хмельницького винесено). Церква мурована, відповідає найпростішому типові дерев'яної церкви – хатньому, де основою споруди є центр. Видовжене приміщення, перекрите звичайним циліндричним склепінням. Вважається прикладом безбаневої церкви загального типу»¹. Натомість у тій же Енциклопедії історії України, але в редакції 2020 р., статтю Р. Бондаренка чомусь замінено на статтю авторства Д. Вортмана², у якій зникає навіть рік побудови храму. Наводимо нижче деякі абзаци з останньої: «Іллінська церква в Суботові, церква Іллі Пророка – пам'ятка архітектури національного значення; один із найдавніших мурованих православних храмів Наддніпрянщини, споруджених після монголо-татарської навали. Стоїть на узвишші, неподалік від замчища в Суботові. Споруджена коштом Б. Хмельницького. У 1-й половині 19 ст. перебувала в занедбаному стані... У 19 ст. склалася історіографічна традиція, згідно з якою в церкві був похований Б. Хмельницький. Вона базується на відносно пізніх літописах Г. Граб'янки і С. Величка (згідно з джерелами, що хронологічно ближчі до події, гетьмана поховали в храмі на ринку Суботова поруч із його сином Т. Хмельницьким; цим храмом могла бути церква св. Михаїла). На основі сумнівного повідомлення Чернігівського літопису склалася легенда, нібито 1664 рештки гетьмана викинули із церкви за наказом С. Чарнецького. Могилу Б. Хмельницького, попри неодноразові пошукові роботи, знайти не вдалося. 1954 в І. ц. встановили його символічний надгробок (архітектор І. Шмольсон)»³. На нашу думку, тут маємо певну спробу історичного маніпулювання на догоду російським наративам, і це стає дедалі очевиднішим на тлі сьогоденних соціальних біфуркацій. Нами встановлено, що особливо загострилися навколоісторичні дискусії після виходу статті російської вченої Т. Таїрової-Яковлевої⁴, яка заперечує факт поховання в 1657 р. Б. Хмельницького в Іллінській церкві та нав'язує безапеляційну думку про поховання гетьмана в дерев'яній Михайлівській церкві, яка розташовувалась у Суботові до 1935 р.

Зауважимо, що загалом сторіччі, проте досить короткотривалі в часі археологічні дослідження, які проводилися в Іллінській церкві в Суботові, і наближали, і віддаляли (з різних причин, зокрема не виключаємо, що – і з політичних) від встановлення реального місця поховання гетьмана Б. Хмельницького та перетворення Суботова на своєрідну «Мекку» – «другу Чернечу гору», що

¹ Бондаренко Р. І. Іллінська церква... С. 446–447.

² Вортман Д. Я. Іллінська церква у Суботові, церква Іллі Пророка. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ, 2005. Т. 3: Е–Й. URL: http://www.history.org.ua/?termin=illinska_tserkva_u_subotovi_tserkva_illi_proroka (останній перегляд: 29.03.2024)

³ Там само.

⁴ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків. *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 21–28.

продукувала би збурення українського патріотизму й почуття гордості за власну націю.

Виклад матеріалу нашої статті побудуємо в хронологічній послідовності.

1921–1922 рр. – археологічні розкопки під підлогою Іллінської церкви не проводилися, відбулося лише зняття штукатурки зі стіни з правого входу в церкву, на підставі чого було зроблено незрозумілого нам характеру висновок про те, що поховання Б. Хмельницького в церкві ніколи не було¹. У ці роки в документах, які зберігаються в Державному архіві Черкаської області (фонд № Р-131) та стосуються діяльності окружного Комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи, зафіксовано матеріали про пошуки місця поховання Б. Хмельницького археологом Г. Стелецьким. У службовому звіті про роботу комітету за період з 1 липня 1923 р. по 1 жовтня 1924 р. його голова О. Олександров зафіксував таке [збережено правопис джерела. – *Авт.*]: «Потім необхідно повідомити, що в 1922 році Гнатом Яковичем Стелецьким у Суботові, коли ще Чигиринщина не була приєднана до Черкащини, провадилися розкопки як самої Богданової церкви, так і біля неї для відшукування нібито костей Богдана Хмельницького. Якись кості, нібито попалені він знайшов, демонстрував їх на лекції в Чигирині як кості Богдана Хмельницького й зараз він їх має в себе в Москві, нашиті на текстуру (картон). Крім цього, Стелецький забрав із собою із Суботівської церкви мідяну дошку, яка була над могилою гетьмана з написом про його поховання, залишив у стіні зруйноване місце. Суботівські громадяни звертаються до представників комітету про повернення цієї дошки Стелецьким. Комітетом прийнято з приводу цього засоби щодо повернення дошки, але вона ще не повернута й запрошено Стелецького, що то в нього за кості Богдана Хмельницького й що він думає з ними робити, але відповіді від нього не одержано». «В 1921 році Гнат Якович Стелецький, який називав себе професором і головою наукової експедиції по дослідженню з археологічного боку Чигиринщини, у с. Суботово, в Іллінській церкві, будованій гетьманом Богданом Хмельницьким в 1651 році, робив археологічні дослідження з метою з'ясування місця поховання Б. Х., при чому зазначений т. Стелецький розібрав частиною в самій церкві поміст із правого боку входу, де під помостом у стіні ним знайдено було пусту нішу, а із зовнішнього боку церкви, у вівтарної стіни, ним було вскрито приватну могилу поховання початку минулого століття, де в кутку ним було знайдено якись попалені кістки, які шановний Гнат Якович признав за кістки Богдана Хмельницького. Вирішивши, що поховання гетьмана в самій церкві під помостом зараз нема, т. Стелецький зняв мідяну дошку з написом про поховання в церкві Б. Хмельницького, залишив на стіні обідране місце, кістки нашив на картон і все це, як дошку, так і картон, забрав із собою»².

Жителі с. Суботів упродовж 1920-х років безрезультатно зверталися до вищих інстанцій із вимогою повернути на місце мідну дошку, яку так безцеремонно зідрав Г. Стелецький. Ця «археологічна» акція, більш за все, скидається

¹ Кукса Н. В. Наукові досліді Гната Яковича Стелецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботові (20-ті рр. XX ст.). *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2002. № 2. С. 159.

² Улітов А. Де ж прах Богдана Хмельницького? *Черкаський край*. 1991. 29 жовт. С. 4.

на звичайний авантюризм і звичайну фальсифікацію заради власного піару¹. Професор Української академії наук Г. Стеллецький не копав у церкві взагалі. Проводячи невідомо з яких міркувань розкопки не під підлогою, а лише знявши шар штукатурки зі стіни, археолог зробив висновок, що тут поховання гетьмана ніколи не було та й не могло бути. Г. Стеллецький, імовірно, хотів побачити в стіні вхід до поховальної споруди, але не знайшов його.

У 1953 р. експедиція Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури Української РСР на чолі з архітектором і мистецтвознавцем Г. Логвином здійснила перші історико-архітектурні дослідження Іллінської церкви. Було проведено дослідження церкви за допомогою зовнішнього зондування її фундаментів. Безпосередньо в Іллінській церкві Г. Логвин не копав².

У 1970–1972 рр. експедиції Інституту археології АН Української РСР проводили архітектурно-археологічне обстеження Іллінської церкви в Суботіві. Дослідження проводили Р. Юра, М. Кучера, П. Горішний. Археологічні дослідження безпосередньо в будівлі Іллінської церкви велися експедицією Р. Юри у 1970 р. та П. Горішнього у 1971 р. Про них докладніше нижче.

У 1970 р. експедиція під керівництвом археолога Р. Юри провела дослідження в наві (розкоп № 1 з прирізками) та повністю розкопана апсида Іллінської церкви до рівня материка. Розкоп № 1 був закладений Р. Юрою 14.07.1970. Розкоп мав розміри 8,9х2,6 м і проходив повз колони, які підтримують хори, від північної стіни до символічної плити Б. Хмельницького. Тому вирішили поглиблювати розкоп лише на північ від плити, залишивши перед нею приступку шириною 1 м (починаючи з глибини 0,4 м). Розкоп був прокопаний на глибину 1,65–1,77 м, поблизу фундаменту північної стіни знайдено два її частини труни третього чоловічого поховання в дерев'яних домовинах. Перше від північної стіни поховання виявлене на глибині 1,45 м, друге – на 1,6 м. Очевидно, що для розкопок третього поховання дослідникам довелося прирізатись у простір між виступом північної стіни й північною колоною. На одному з кістяків збереглися залишки шовкового пояса, який датує це поховання XVII ст. Крім того, у розкопі виявлені залишки наземного житла XI ст., знищеного унаслідок пожежі. До розкопа № 1 були також прирізані дві ніші біля південної колони для з'ясування глибини її фундаменту (яка виявилася рівною 1,7 м)³.

До речі, – як зазначає доктор геологічних наук К. Бондар, яка досить ретельно і фахово проаналізувала звіти і щоденник археолога Р. Юри, – розкоп № 1 був прокопаний на глибину 1,65–1,77 м, із західного боку, перед символічною плитою Б. Хмельницького, Р. Юра залишив приступку шириною 1 м. Тобто, це місце й місце під плитою ніколи до сьогодні не досліджувалися археологами⁴.

Р. Юра у своєму звіті про роботи 1970 р. та П. Горішний у звіті 1971 р. Зазначають, що в розкопі № 2 простежено рівень давньої підлоги церкви, який заля-

¹ Улітов А. Де ж прах Богдана Хмельницького? *Черкаський край*. 1991. 29 жовт. С. 4.

² Лазуренко В. М. У пошуках крипти... С. 44–45.

³ Звіт з виконання науково-технічної експертизи обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів. Київ, 2019. С. 12–13.

⁴ Там само. С. 20.

гав на 0,5 м нижче від сучасного. У нижній частині північної стіни вітваря виявлено вентиляційний канал, який свідчить, що давня підлога церкви була дерев'яною. Вентиляційне віконце відкрито окремим шурфом і зовні церкви. У вітварі відкрито глибоку яму невідомого походження, яка була засипана вапняним розчином, каменями та уламками цегли XVII ст. Серед будівельного сміття знайдено уламки престолу, що був закладений під час спорудження церкви. Рівень материка становив 1,85 м, яма була прокопана до глибини 2,4 м, ймовірно шукачами скарбів¹.

Для істориків України, які глибоко не торкалися проблеми пошуку поховання Б. Хмельницького, хочемо пояснити, що від середини 1960-х рр. в Україні спостерігалось пожвавлення досліджень періоду козацтва. Це було пов'язано із призначенням на посаду Першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста, який відзначався україноцентричними поглядами, підтримував культурницькі програми, ініціював створення заповідника на Хортиці, підготовку і видання «Історії міст і сіл України»².

У той час на державному рівні активно вивчалось питання «про створення в Суботіві, Чигирині, Холодному Яру історико-меморіального заповідника, пов'язаного з визвольною війною українського народу 1648–1654 рр. та життям і діяльністю Б. Хмельницького». У цьому контексті було прийнято рішення про створення Суботівського загону Слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР. Експедиція розпочала роботу 14 липня 1970 р. Її керівником було призначено Р. Юру, старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР, кандидата історичних наук. Перед членами загону було поставлено завдання дослідження підземної частини Іллінської церкви з метою виявлення будь-яких решток поховання Б. Хмельницького, а також встановлення типу первісної підлоги церкви, що дуже важливо для її реставрації. У науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається щоденник керівника експедиції Р. Юри, де ретельно описані завдання, хід роботи експедиції. Документ дозволяє «поринути в атмосферу перших професійних пошуків поховання Богдана Хмельницького, що проходили в умовах радянського тоталітаризму»³. Археолог детально описує робочі моменти досліджень, робить замальовки, креслення, схеми, плани, значна частина яких [чому? – Авт.] не увійшла до звіту експедиції. У процесі опрацювання щоденника Р. Юри нами виявлено суттєві розбіжності у висновках, викладених у звіті, який, очевидно, піддався серйозній цензурі. Цензурованою, на нашу думку, є і стаття про проведення археологічних досліджень у Суботіві, опублікована в № 1 за 1972 р. в Українському історичному журналі⁴.

¹ Там само. С. 15.

² Лазуренко В. М. Поховання гетьмана Б. Хмельницького у Суботіві: візії та реалії. *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 184; Кукса Н. В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. Черкаси, 2020. С. 320.

³ Лазуренко В. М. Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова. Харків, 2021. С. 90–91.

⁴ Юра Р. О., Горішний П. А. Археологічні дослідження в Суботіві. *Український історичний журнал*. 1972. № 1. С. 155–156.

Р. Юра у 1970 р. здійснив дослідження в наві (розкоп № 1 з прирізки) і повністю розкопав апсиду церкви до рівня материка. Розкоп № 1 мав розміри 8,9×2,6 м і проходив повз колони, що підтримують хори, від північної стіни до символічного надгробка Б. Хмельницького. Щоби плита не впала у розкоп, він вирішив поглиблювати його лише на північ від плити, залишивши перед нею приступку завширшки 1 м (починаючи з глибини 0,4 м). Цю приступку добре видно на фотографіях і кадрах з кінохроніки, відзнятої 26.08.1970 кінооператором Ф. Забігайлом у Суботові¹.

Р. Юра почав займатися питанням можливості звільнення площі для розкопок від надгробка ще до початку досліджень у храмі. Виявилось, що для цього необхідний кран. Після звернення до відповідальних осіб Чигиринського райкому партії щодо сприяння вирішення проблеми почалися довготривалі бюрократичні зволікання, які швидко набирали обертів, і, відповідно до тогочасної ієрархії владної вертикалі, дійшли до урядових кабінетів. Наведемо деякі записи зі щоденника Р. Юри. «Сьогодні втретє приїжджав у Суботів перший секретар райкому партії Дубовий О. М. Він сказав, що поки що з додатковими асигнуваннями на експедицію ще нічого не вирішено. Це питання, за його словами, має вирішити Президія Укр. респ. товариства охорони пам'яток історії і культури 6 серпня»; «В кінці дня в Суботів приїхав голова Черкаського відділення охорони пам'яток Володимир Тимофійович Шпак. Він також сказав мені, що відносно додаткових грошей справа ще не вирішена. Він порадив мені подати на ім'я президії правління Черкаського товариства заяву з проханням про дозвіл перенесення надмогильної плити Богдана Хмельницького, що я і зробив»; «Сьогодні приїжджав у Суботів відповідальний секретар Чигиринського районного товариства охорони пам'яток Михайло Іванович Ковальчук. Він поцікавився, чи є в мене відкритий лист на право розкопок в Іллінській церкві. Я сказав, що у відкритому листі говориться про право розкопок у Суботові взагалі. М. І. Ковальчук сказав мені, щоб я подзвонив до Г. С. Кирилюк і з'ясував із нею це питання. Я зрозумів, що до Г. С. Кирилюк дзвонив В. Т. Шпак відносно дозволу зняти надмогильну плиту Б. Хмельницького й дізнався в неї про те, що в моєму листі не зазначена Іллінська церква»².

До того ж, тоді як археологічні дослідження в приміщенні Іллінської церкви тривали вже більше трьох тижнів, і було закладено розкоп, де виявлено три поховання, чиновники, з якими було погоджено відкритий лист і ознайомлено із завданнями заgonу та обсягом передбачуваних робіт ще до початку досліджень, тільки помітили, що у відкритому листі конкретно не вказувалося, що дозволено проводити розкопки саме в приміщенні храму, а йшлося про розкопки загалом «по Суботову»!³ Як бачимо, вишукувалися різні приводи, щоб не дозволити далі продовжувати роботи. «Сьогодні приїжджав у Суботів зав. відділом культури Чигиринського райвиконкому, голова правління районного товариства охорони па-

¹ Бондар К. Сто років наукових пошуків. Результати археологічних та геофізичних досліджень в Іллінській церкві – усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові. *Пам'ятки України. Національна спадщина*. 2020. № 1–3. С. 60.

² Юра Р. О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. *Архів ІА НАНУ* (Архів Інституту археології Національної академії наук України). С. 30–33.

³ Кукса Н. В. Церква Святого Пророка... С. 326.

м'яток Володимир Петрович Зайченко. Він повідомив мене, що склад по археологічному дослідженню можливого захоронення Б. Хмельницького і сказав, що 13 серпня прийдуть спеціалісти із сільгосптехніки піднімати надмогильну плиту»¹.

Здавалося б, справа добігала до позитивного вирішення, аж раптом партійно-державне керівництво кардинально змінило своє рішення. Ось, що зафіксував у своєму щоденнику Р. Юра: «Приїжджав у Суботів 3 секретар (по пропаганді) Чигиринського райкому партії тов. Осипенко Людмила Захарівна. Вона сказала, що зв'язалась із третім секретарем Черкаського обкому партії т. О. Л. Сташенком, який повідомив її про те, що розкриття захоронення Б. Хмельницького не можна розпочинати доти, поки на це не дасть дозвіл відділ пропаганди ЦК КПУ»². Р. Юрі так і не вдалося добитися дозволу відсунути плиту надгробка, аби дослідити ґрунт під нею.

Треба зазначити, що з перших днів розкопок (на цьому наголошував у своєму щоденнику Р. Юра) перший секретар Чигиринського райкому партії О. Дубовий всіляко підтримував археологів, навіть намагався добути додаткові асигнування на подальше проведення досліджень. Однак він виявився безсилим у ситуації, що розвивалася далі. 18 серпня 1970 р. під час телефонної розмови завідувач відділу археології слов'ян Інституту археології В. Баран повідомив Р. Юру, що після 24 серпня до Суботова мають приїхати члени республіканської комісії, які «зараз беруть участь у роботі XIII Міжнародного конгресу історичних наук»³. До 3 вересня члени експедиції очікували приїзду обіцяної комісії, однак Р. Юра отримав від свого керівництва наказ повертатися до Києва. Було прийнято рішення продовжити розкопки в храмі з метою дослідження всієї його площі, щоб наступного року отримати можливість розпочати реставрацію пам'ятки. Проте до створення комісії та її приїзду в Суботів можливе місце поховання Б. Хмельницького вирішили не досліджувати⁴. Для пришвидшення роботи археологів Суботівський загін було перетворено в Слов'янську експедицію, керівником якої залишили Р. Юру. Вона мала працювати з 8 вересня по 7 жовтня 1970 р. Цього разу розкопки локалізувалися у вівтарній частині Іллінської церкви.

У звіті Р. Юри, на думку відомого українського геофізика К. Бондар, знаходиться «непряме підтвердження наявності вхідного тунелю до склепу». Дослідниця зазначає, що фундаментна плита південної колони, яка підтримує хори, виявилася зміщеною на 20 см на північ і на 9 см на схід. «Це могло статися в разі існування порожнечі між колонами – вхідного тунелю». «Таким чином, обстеження у 2019 р. Іллінської церкви в Суботові георадарним методом показало наявність підземної споруди у центральній частині нави. Глибина до стелі становить 2,40 м, висота від підлоги до стелі – 1,6 м, площа по підлозі – 3,0×2,0 м. Похилий вхідний тунель, імовірно, розташовується у західній частині нави біля входу до церкви. Передбачається, що споруда повністю засипана ґрунтом. Об'єкт побудований підземним способом, він розташовується під розкопом Р. Юри

¹ Юра Р. О. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. С. 38.

² Там само. С. 40.

³ Там само. С. 47.

⁴ Там само. С. 60.

1970 року. Результати геофізичної інтерпретації підтверджені перевірою бурінням, в ході якого у товщі ґрунтів виявлена зона розущільнення, що відповідає засипці об'єкта. Не виключено, що виявлена підземна споруда є склепом-усипальницею гетьмана України Богдана Хмельницького, про наявність якого згадується у Метриці Іллінської церкви від 1888 р.»¹.

«Чому ж Роман Юра не віднайшов цієї споруди у 1970 р., адже він проводив розкопки саме у вказаному місці? Його розкоп № 1 сягав глибини 1,77 м і не виявив вторгнення в культурний шар з поверхні. Дослідник зупинив розкопки, пройшовши всі культурні нашарування і заглибившись у материковий ґрунт. Перекриття ж склепу міститься на глибині 2,40 м безпосередньо під розкопом, об'єкт вирізаний у материковому лесовидному суглинку»². Р. Юра міг зробити сенсаційне відкриття у 1970 р. Але йому не вдалось цього зробити. І чомусь висновки в офіційному звіті досить стримані. До сьогодні ніхто з дослідників не знайшов логічного пояснення, чому Р. Юрі не дозволили наступного року проводити дослідження в Іллінській церкві не лише керівником експедиції, а навіть її членом. Чому керівником Суботівської середньовічної експедиції Інституту археології АН УРСР було призначено П. Горішнього. З приводу зазначеного вище наведемо нижче думку історика Н. Кукси. «Незаперечним є те, що виявлені загоном за два дні розкопок три поховання не на жарт стурбували чиновників відповідних структур, які запанікували, можливо тому, що з'явилася загроза віднайдення в храмі знахідок, які поставили б під сумнів основну ідеологічну доктрину, що панувала вже більш, ніж три століття. Не виключено, що про реальний стан справ було відомо й Петру Шелесту, тим більше, що він міг мати й особисту зацікавленість у проведенні досліджень, адже наявна інформація про його походження з козацького роду, можливо навіть отамана Йосипа Шелеста – ініціатора Коліївщини в Холодному Яру! Цілком можливо, що ті маніпулювання із переміщенням символічного надгробка були викликані саме цими обставинами: не заборонили категорично відразу, а обіцяли розібратися, зволікали з приїздом комісії, якої так і не дочекалися, тому що увесь час ішла кулуарна боротьба, і перемогли в результаті ревні захисники пануючої доктрини!». «Якщо порівняти щоденник і звіт Р. Юри, то у звіті основний акцент зроблено на розкопках на Замчищі. Про хід і результати розкопок у храмі інформація подається стисло, без зайвих деталей. Навіть коли співставити завдання експедиції, висвітлені Р. Юрою на початку щоденника й у звіті, то вони мають розбіжності! Більше того, з виявленням поховань у храмі, він називає місце біля південної стіни храму не інакше, як місцем поховання Богдана Хмельницького. Причому, робить це неодноразово. У звіті цього вже не бачимо. І, напевно, не тільки тому, що Р. Юра поставив під сумнів своє припущення...»³.

У 1971 р. експедиція під керівництвом П. Горішнього дослідила площі біля північної та південної стін Іллінської церкви, що поблизу вівтаря, а також у центральній її частині. Після зняття старої підлоги, покладеної ще в XVII ст.,

¹ Бондар К. Сто років... С. 66.

² Там само.

³ Кукса Н. В. Церква Святого Пророка... С. 333–334.

дослідники побачили, що з південного боку біля стіни, починаючи від вітваря, поли були спилені, можливо – для копання ями під поховання. Опрацювавши звіти археологічних досліджень, які провів П. Горішній у 1971 р., група вчених у 2019 р. піддала їх критиці, виявивши в них низку сумнівних тлумачень чи то висновків. А саме: «1). П. Горішній вказує, що глибина розкопу № 4 досягла 2,8 м (від рівня підлоги?), а зріз фундаменту був зафіксований на глибині 2,95 м. Така сама глибина зрізу фундаменту, але від рівня денної поверхні зовні церкви вказана Г. Логвином у 1953 р. При цьому він робив зондажі в умовах, коли цоколь церкви був повністю засипаний землею. Висота карнизу цоколя зовні церкви відповідає висоті нижнього карнизу колон всередині церкви, а він на 0,59 м був і є вище підлоги. Тобто, П. Горішній мав спостерігати глибину фундаменту 2,95–0,59=2,36 м. 2). Викликає сумнів зафіксований П. Горішнім факт наявності підлоги XVII ст. під підлогою XIX ст. (1869 р.?), адже Роман Юра ніяких залишків старої підлоги в церкві не фіксував, хоча щоденник свій вів дуже ретельно. 3). Неабиякий сумнів викликає можливість витягнення через пролом (фотографія якого представлена у звіті дослідників), домовини з тілом. Кістка і шматок матерії, знайдені в проломі, швидше занесені туди із цвинтарною землею. Походження самого пролому вимагає пояснення»¹. До речі, проломи в східній частині південної стіни, відкриті П. Горішнім у 1971 р. усередині церкви, ніколи не досліджувалися зовні². Як бачимо, звіт про розкопки 1971 р. містить кілька сумнівних тверджень, які стосуються, зокрема, глибини фундаменту північної стіни, наявності підлоги XVII ст., походження пролому в південній стіні.

Розкопки 1971 р., на нашу думку, можливо, свідомо були спрямовані на підтвердження свідчень, зафіксованих у літописі гадяцького полковника Г. Грабянки та Чернігівського літопису про напад на Суботів польсько-шляхетських військ на чолі із С. Чарнецьким у 1664 р. та знищення домовин із тілами Б. Хмельницького і його сина Тимоша. До речі, авторитетний дослідник біографії гетьмана І. Крип'якевич ще в радянські часи ці літописні свідчення ставив під сумнів. Оскільки на сьогодні ні польськими, ні українськими істориками не віднайдено автентичних джерел, які б підтверджували літописне свідчення про осквернення успенської церкви Богдана Хмельницького в Суботові у 1664 р., то очевидно, що такої події не було, а була пізніше вигадана історична легенда³. Цієї думки притримується на сьогодні й російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева: «Легенда про те, що С. Чарнецький викинув із могили останки Богдана й Тимоша Хмельницьких не підтверджується тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами»⁴.

Враховуючи те, що у 1971 р. розкопки в Іллінській церкві в Суботові вели «відомі археологи», які працювали «на високому професійному рівні»⁵, нам чомусь не зрозуміло, як можна було висунути версію, на основі ніби проломів у фун-

¹ Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів: звіт з виконання наук.-техн. експертизи / керівник теми: канд. геол. наук К. М. Бондар. Київ, 2019. С. 15.

² Там само. С. 20.

³ Лазуренко В. М. Богдан Хмельницький і навпростостояння... С. 100–101.

⁴ Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького... С. 27.

⁵ Там само. С. 23.

даменті церкви, через які, на думку П. Горішнього, було витягнуто домовину з останками Б. Хмельницького, не провівши для підтвердження свого висновку дослідження із зовнішнього боку споруди! Принаймні у звіті П. Горішнього про це не йдеться. Водночас зовнішній вихід вентиляційного каналу, виявленого Р. Юрою у вівтарній частині церкви у 1970 р., було досліджено повністю. Зауважимо, що експедиція П. Горішнього працювала в Суботові, як зазначено у звіті, з 2 червня по 20 липня, і пояснення, що забракло часу, звучатимуть непереконливо.

Отже, під час розкопок усередині Іллінської церкви на початку 1970-х років, – як зазначають В. Смолій і В. Степанков, «було виявлено п'ять чоловічих поховань, датованих, за висновками антропологів, XVII ст. З'ясовано, що один із похованих помер у віці понад 60 років, інші – понад 40 років. Біля вівтаря, у південно-східній частині храму, відкрито одну яму, яка дає підстави припустити, що це – пограбоване і викинуте поховання (про це свідчать пролом у фундаменті церкви, залишки на дні ями решток домовини і знайдена кістка із чоловічого скелета)». Тому, як зазначають згадані вище історики, одержані на початку 70-х рр. XX ст. «результати дослідження не дають змоги достеменно висвітлити питання про місце збереження праху гетьмана»¹.

Ретельно проаналізувавши звіти археологічних експедицій 1970–1971 рр., ми порахували, що насправді було виявлено в Іллінській церкві не п'ять поховань, а чотири поховання і одна яма, виявлена П. Горішнім. У виданні С. Кілессо «Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю»² наводиться помилково зроблене, на нашу думку, креслення з трьома похованнями – та ще й не на розкопаних свого часу місцях.

Знову повернулись археологи досліджувати внутрішню частину Іллінської церкви в Суботові у 2005–2006 р. У серпні 2005 р. розвідувальна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Н. Шевченко з використанням сучасного на той час пошукового обладнання провела ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни, і в місцях «потовщення» знайшла ознаки порожнин, які ведуть до південної стіни, вздовж якої виявила ознаки порожнини на глибині 10–13 м, а глибина власне порожнин сягала 2,5–5 м³. Як зазначає дослідниця Н. Кукса, «отримані результати обстеження дають змогу стверджувати, що підземні ходи, що ведуть від церкви до садиби Хмельницьких, усе ж таки існують»⁴.

Також дослідження під керівництвом Н. Шевченко у 2006 р. зафіксували, що південна стіна майже на метр довша за північну, і це при тому, що точність архітектурних елементів, які повторюються, дорівнює 1 см. Крім того, південна стіна зміщена всередину храму майже на 20 см⁵. До речі, нині методика досліджень, яка була застосована під час археологічних розкопок 2005 р. у Іллінській церкві, піддається обґрунтованій науковій критиці.

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... С. 595.

² Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ, 2000. 144 с.

³ Кукса Н. В. Церква і ім'я Святого Пророка... С. 30.

⁴ Там само. С. 30–31.

⁵ Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології... С. 428.

Отже, і дослідження 2005–2006 рр. не дали змоги з'ясувати місце поховання Б. Хмельницького. Учені вкотре з упевненістю заявили, що зараз у приміщенні Іллінської церкви його немає. Незважаючи на сенсаційні результати, «роботи були зупинені через загрозу руйнування храму»¹. Під час вивчення процесу проведення розкопок у 2005–2006 рр. нам неодноразово від різних осіб, які просили не афішувати їхні прізвища, доводилося чути оповідь, яка за останнє десятиліття стала мало не міфічною: начебто під час цих археологічних розкопок у Іллінській церкві було виявлено чи то тунель, чи то підземний хід, який вів під церкву та який було замуровано чи залито нібито бетоном, нібито з обґрунтованою метою збереження церкви від можливого руйнування. Але письмових фактів (задокументованих) щодо цього нами не було знайдено. Дуже схоже на те, що їх взагалі немає. От вам і нова легенда вже у XXI сторіччі. Але ж у кожній легенді є якась частка правди...

Новий етап пильної уваги дослідників до встановлення місця можливого поховання Б. Хмельницького в Іллінській церкві в Суботіві розпочався в жовтні 2018 р. За період із жовтня 2018 р. по березень 2019 р. археолого-геофізична група Київського національного університету імені Тараса Шевченка в складі Р. Хоменка, А. Чернова, К. Бондар, за участі незалежного дослідника І. Ільчишина та за сприяння завідувачої відділу «Суботівський історичний музей» НІКЗ «Чигирин» Н. Кукси, на замовлення громадської організації «Фонд Великий Льох» всередині Іллінської церкви в Суботіві та на прилеглий до неї території проводила кілька серій геофізичних досліджень, виконаних методами георадіолокації (георадарні вимірювання, GPR-ground penetrating radar) та томографії електричного опору на постійному струмі (електротомографія, ERT – electric resistivity tomography)². Після ретельної обробки та комплексної інтерпретації геофізичних даних сукупно з історичними відомостями група дослідників визначила місця, де може знаходитися поховальна споруда гетьмана Б. Хмельницького, окреслила перспективні напрями подальших археологічних досліджень, важливих для встановлення історичної правди.

Згадана вище археолого-геофізична група провела серію вимірювань, обробку та інтерпретацію геофізичних даних, отриманих методом георадіолокації за допомогою приладів VIY-3–300 з медіанною робочою частотою 300 МГц, VIY-3–125 з медіанною робочою частотою 125 МГц, VIY-3–500 з медіанною робочою частотою 500 МГц, в Іллінській церкві в Суботіві³. У результаті проведених вимірювань, обробки та інтерпретації даних, отриманих методом георадіолокації, методом томографії електричного опору, методом аерофотознімання з БПЛА, а також після опрацювання фондових та архівних матеріалів, які стосуються попередніх археологічних досліджень і реконструкцій Іллінської церкви в Суботіві та на прилеглий до неї території, встановлено: «1. Про можливі місцезнаходження поховальної споруди Б. Хмельницького. А) Згідно з метрикою Іллінської церкви від 1888 р., за межами церкви, з її південного боку, біля середньої напівколоні,

¹ Там само.

² Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів... С. 3.

³ Там само. С. 43–44.

трохи на захід, знаходиться склеп Богдана Хмельницького, закиданий сміттям під час реконструкції 1869 р. Б) Найбільш цікавою в контексті пошуків місця поховання Б. Хмельницького є аномалія електричного опору, що знаходиться біля південно-західного кута церкви. Верхня кромка об'єкта знаходиться на глибині 2 м, нижня – на 3,3 м. Довжина на профілі становить близько 2,5 м. Об'єкт може виявитись склепом. Для його точної локалізації рекомендується обстеження території за допомогою металевго щупа. В) По центру західної половини нави за допомогою георадарів простежена аномальна зона на глибині 2,05 – 2,45 м. Це прошарок товщиною до 40 см, ймовірно, заповнений повітрям. У плані це лінійна аномалія, витягнута в напрямку захід-схід на 3 м у бік вітваря при ширині 1,0 – 1,3 м. Під нею на глибині 3,6 – 3,9 м є зона підвищеної амплітуди електромагнітного сигналу. Разом вони можуть бути проінтерпретовані як склепіння та підлога підземної поховальної споруди розмірами 3х1,3 м і висотою від підлоги до стелі приблизно 1,6 м, ймовірно, викладеної зсередини цеглою і майже повністю засипаної ґрунтом. Споруда орієнтована по напрямку захід-схід. У привхідній частині церкви, між стовпами, які підтримують хори, наявні ознаки вхідного колодязя поховальної споруди. Г) Біля символічного надгробку Б. Хмельницького також наявна аномальна зона, виявлена за допомогою георадарів. Ця аномальна зона викликає інтерес, адже знаходиться в межах приступки, яку залишив Р. Юра біля символічного надгробка, прокопавши лише 0,4 м. Тобто можна стверджувати, що об'єкт “сидить” у нерушеному культурному шарі. Не виключено, що передбачуваний об'єкт відповідає склепу, про який йдеться в метриці церкви 1888 р. Для подальшого неруйнівного вивчення цієї зони необхідно відсунути надгробок та провести вимірювання під ним. 2. Про наявність проходу в південно-західному потовщеному куті з архівних документів, які стосуються реконструкції 1869 р., розкопок 20 ст., реконструкції 1977 р. відомо, що стіни церкви викладені з дикого каменю суцільною кладкою і не містять додаткових дверей чи замуrowаних ходів окрім тих, які існують зараз. Крім того, Г. Стеллецький у 1921 р. спеціально знімав штукатурку зі східного боку західної напівколонни при південній стіні, безуспішно шукаючи легендарних дверей до склепу Б. Хмельницького. Проведені детальні георадарні дослідження стін не підтверджують наявність проходу в стіні-колоні в південно-західному кутку церкви. 3. Про некопані ділянки в церкві й поза нею А) Розкоп № 1 Р. Юри був прокопаний на глибину 1,65–1,77 м, із західного боку, перед символічною плитою Б. Хмельницького, він залишив приступку шириною 1 м. Тобто, це місце й місце під плитою ніколи не досліджувалось археологами. Б) Проломи, виявлені П. Горішнім у східній частині південної стіни, ніколи не розкривалися зовні церкви. Їх можна рекомендувати до археологічних досліджень. 4. Про підземні ходи, що ведуть до церкви. У пагорбі Іллінської церкви виявлене одне замулене провалля та три льохи. Існування підземного ходу від провалля, що в схилі на схід від церкви, до самої церкви геофізично не підтверджено»¹.

У звіті незалежного дослідника І. Ільчишина щодо георадарного дослідження навколо церкви зазначено таке: «На території, прилеглій до Іллінської церкви,

¹ Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів... С. 44.

виконаний значний об'єм георадарних досліджень по щільній мережі. Його результати візуалізовані у вигляді горизонтальних зрізів на певних глибинах. На значній глибині від поверхні фіксується велика аномалія під автомобільною дорогою на захід від дзвіниці. За лінійною аномальною зоною, що веде від північно-західного кута церкви в напрямку дзвіниці, передбачається відповідно орієнтований підземний хід. Біля церкви звертає на себе увагу велика (діаметр до 4 м) аномалія, розташована по вісі південної стіни церкви, на південному сході від вівтаря. Вона може бути ознакою підземної споруди»¹.

У травні 2019 р. група спелеоархеологів із Кам'янця-Подільського в складі П. Нечитайла і Д. Тимчука обстежувала підземелля у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області. Обстеження проводилось у межах робіт та на підставі дозвільних документів комплексної архітектурно-археологічної експедиції під керівництвом с.н.с., к.і.н. Л. Виногородської. Спелеоархеологи поставили за мету провести дослідження підземних порожнин на пагорбі, де розташована Іллінська церква та з'ясувати наявність чи відсутність імовірного зв'язку підземних порожнин зі спорудою церкви². У підсумку було обстежено п'ять об'єктів (чотири льохи і провалля). Зв'язок підземних порожнин зі спорудою Іллінської церкви на тому етапі досліджень не знайшов підтверджень. У висновках до свого звіту за результатами досліджень П. Нечитайло і Д. Тимчук висувують гіпотезу, що три з п'яти досліджених ними об'єктів можуть бути датовані серединою XVII ст. і пов'язані із Замчищем та церквою. Найімовірніше, споруди були пов'язані з виробництвом та промислом, про що свідчить перепал та кіптява фрагментів стін та стелі. Остаточну відповідь щодо призначення та датування підземних порожнин можуть дати лише комплексні археологічні дослідження. Цікавим, як для проведення подальших досліджень, вбачаємо здійснений спелеоархеологами висновок про те, що «єдиним моментом, що потребує уточнень, є незвичний поворот порожнини № 2 у південно-західному напрямку, у бік храму. Генеза цього повороту не з'ясована. Він міг з'явитися в результаті вивалу стін та стелі, однак не виключено, що це штучний поворот. Остаточну відповідь щодо наявності-відсутності зв'язку між об'єктом № 2 та церквою може дати повна розчистка останнього від завалів та наносів»³.

Результати дослідження, здійснені в Іллінській церкві та на прилеглий до неї ззовні території в жовтні 2018 р. – березні 2019 р., були передані к.і.н., с.н.с. відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України Л. Виногородській для використання під час проведення розкопок на території Іллінської церкви в Суботові у 2019 р. за відкритими листами № 060/01746 (форма 1) та № 059/01745 (форма 2) від 11 лютого 2019 р. і Дозволами Міністерства культури України № 22–026/19 від 3 квітня 2019 р. на проведення археологічних розкопок на території Іллінської церкви (XVII ст.) та № 22–027/19 від 3 квітня

¹ Ільчишин І. Результати георадарних досліджень в Іллінській церкві. Суботів: 2018–2019. С. 10.

² Нечитайло П. О., Тимчук Д. В. Звіт за результатами проведення спелео-археологічних робіт поблизу Іллінської церкви в с. Суботів, Чигиринського району Черкаської області. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 3.

³ Там само. С. 12.

2019 р. на проведення наукових археологічних розвідок із правом шурфування на території заповідника та його округи в с. Суботів Чигиринського району¹.

11 травня 2019 р. при Управлінні містобудування та архітектури Департаменту містобудування, архітектури, будівництва та житлово-комунального господарства Черкаської облдержадміністрації відбулася нарада, яка була присвячена суто проблемі археологічних розкопок в Іллінській церкві в с. Суботів. Учасники наради взяли до відома звіт із виконання науково-технічної експертизи «Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території в с. Суботів із застосуванням неруйнівних геофізичних методів», що виконаний Київським національним університетом імені Тараса Шевченка. Також учасники наради прийняли рішення: «У відповідь на звернення Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” від 19.04.2019 р. № 180 – зважаючи на недостатнє вивчення сучасного стану геології ґрунтів та невизначеністю конструктивної спроможності споруди Іллінської церкви, враховуючи необхідність проведення додаткового обстеження будівлі та аналізу проектної документації розробленої у 2006 р. ТАМ “ТАМЮК” (автор Ю. Калашник), та у зв’язку з недостатньо аргументованими висновками та доказами – відхилити прохання в проведенні археологічних досліджень та масштабних глибинних розкопок, у споруді Іллінської церкви, площею 50,0–60,0 м. кв. і глибиною 4,0–5,0 м згідно із листом Інституту археології Національної академії наук України (за підписом с.н.с. відділу давньоруської та середньовічної археології Виногородської Л. І.)». «Адміністрації Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” (генеральний директор Полтавець В. І.) разом з Інститутом археології ІА НАНУ (с.н.с. відділу давньоруської та середньовічної археології Виногородська Л. І.) розглянути можливість і підготувати пропозиції на предмет проведення георадіолокаційних та напівінвазійних не руйнівних досліджень методом сканування місць та локацій визначених спеціалістами, при умові розробки та погодження програми виконання відповідних робіт, які унеможливають ґрунтові зсуви схилів та руйнування споруди церкви Святого Іллі в с. Суботів Чигиринського району»².

28 травня 2019 р. у Міністерстві культури України під керівництвом заступника міністра Т. Мазур відбулася нарада з приводу археологічних розкопок в Іллінській церкві в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області, на якій були присутні й археологи, й інвестори, і представники церкви, що орендує історичне приміщення. На нараді вирішили підготувати на належному рівні всеукраїнську науково-практичну конференцію, присвячену Іллінській церкві³. Така конференція під назвою «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» відбулася на базі Інституту історії України НАН України 8 липня 2019 р. Її учасники прийняли звернення до Міністерства культури України, у якому зокрема зазначалося: «У результаті новітніх георадарних вимірювань фахівці Інституту геології КНУ ім. Т. Шевченка в Іллінській церкві виявили контури склепіння та підлоги підземної поховальної споруди

¹ Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів... С. 3.

² Лазуренко В. М. У пошуках кriptи... С. 57–58.

³ Там само. С. 58.

розмірами 3х1,3 м і висотою від підлоги до стелі приблизно 1,6 м, ймовірно, викладеної зсередини цеглою і майже повністю засипаної ґрунтом. Споруда орієнтована по напрямку захід-схід. У привхідній частині церкви, між стовпами, які підтримують хори, наявні ознаки вхідного колодязя до поховальної споруди. Досвід пошуку й розкриття княжих поховань у Галичі (церква св. Пантелеймона XII ст.), Лаврові (церква св. Онуфрія XVI ст.) та Холмі (Богородична церква короля Данила Романовича XIII ст.) показує, що після неінвазійного методу георадарної ідентифікації аномалій, які схожі до поховальних об'єктів, слід застосовувати напів-інвазійні методи свердління та буріння в супроводі інспекційної камери. Якщо ці методи дають позитивний результат, то необхідно проводити археологічні дослідження виявлених об'єктів в Іллінській церкві – усыпальниці гетьмана Богдана Хмельницького. Відтак початком практичного втілення ідеї створення Національного Пантеону вважаємо максимальне сприяння ініціативам учених Міністерством культури України щодо локалізації місця поховання Великого Гетьмана Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області, а також його подальшої музеєфікації згідно із чинним законодавством України»¹.

В останні дні серпня 2019 р. проводилися дослідження внутрішньої частини південно-західної стіни Іллінської церкви з метою встановити наявність замуrowаних порожнин та проходів. Для цього застосували свердління отворів діаметром до 20 мм із наступним вивченням цих отворів за допомогою інспекційної відеокамери з підсвіткою (керівники теми – доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури та реставрації Національного університету «Львівська політехніка» М. Бевз і кандидат архітектури, археолог, співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові Ю. Лукомський). Що ж вдалося виявити у результаті перевірного буріння в підлозі і стінах Іллінської церкви? Дві свердловини у підлозі церкви були націлені на центральну частину виявленої аномальної зони. Вони мали діаметр 4 см і дали змогу встановити горизонти з різною щільністю у верхньому шарі і простежити стратиграфію за епізодичним керновим матеріалом, а також за опором шарів буровому інструментові. Буріння не виявило великих порожнин у стінах південно-західного кута церкви, проте невеликі порожнечі, виявлені за допомогою інспекційної камери, запущеної в отвір, на думку архітекторів М. Бевза і Ю. Лукомського, утворилися в процесі замурування якихось камер або проходів².

Дослідження всередині Іллінської церкви – із новою методологією пошуку й застосуванням новітнього обладнання – тривають. Процеси, утім, ідуть не так швидко, як би хотілося. На їх проведення також суттєво вплинула сучасна російсько-українська війна.

¹ Там само. С. 65–66.

² Звіт з виконання архітектурно-археологічних досліджень в приміщеннях пам'ятки архітектури національного значення охор. №770 – церкви Св. Пророка Іллі в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області, об'єкта Національного заповідника «Чигирин». Львів, 2019. С. 12; Бондарь К. М., Хоменко Р. В., Чернов А. П., Кукса Н. В. Результаты георадарного обследования Ильинской церкви – усыпальницы Богдана Хмельницкого в Субботове. *Геофизический журнал*. 2020. Т. 42, № 3. С. 186–187.

Отже, як бачимо, у 2019 р. з'явився реальний шанс просунутись уперед у пошуках праху гетьмана України Б. Хмельницького. Пошук праху Б. Хмельницького сьогодні має не лише історичне, а й суспільно-політичне значення. Наголосимо на важливості об'єктивізації історико-енциклопедичних досліджень в умовах сучасної інформаційної війни задля запобігання використанню маніпулятивних технологій в історії. Адже його можливе віднайдення стало б одним із потужних патріотичних джерел, запорукою єдності української нації. Також, на нашу думку, це реальний крок на шляху до створення Пантеону пам'яті великого державотворця України Богдана Хмельницького.